

Виговському раніше, тепер почалося повстання [...]. Потім із лівого берега настрої перекинулися і на правий: козаки і тут заявляли, що не хочуть повертатися під владу Польщі. Тоді уманський полковник Михайло Ханенко з'єднався з запорожцями Сірка і підняв повстання проти Виговського. Не хотіли терпіти його на гетьманстві і добивалися поновлення Юрія Хмельницького як законного гетьмана [...]. З Виговським залишилося тільки наймане військо і поляки» [2, с. 330-331]. А тому гетьман, легітимність якого підтверджувалася трьома козацькими зібраннями, задля забезпечення України від подальшої Руїни на четвертій «чорній раді» під Германівкою 11 (21) вересня 1659 року поклав булаву.

Звісно, можна захоплюватися першим варіантом Гадяцького трактату. Його прихильників «... очевидно з однієї сторони брала за серце ця показна фразеологія «вільних і рівних», «з'єднання народів», з другого боку — ці широкі концесії українській освіті, релігійній толеранції і под. ...» [3, с. 375-376]. Але подібний підхід — неісторичний. Бо лише формально компроміс 6 (16) вересня 1658 року міг бути підґрунтям федеративного союзу України, Польщі та Литви. Реально ж прогресивні положення акту були почасти обмежені вже в час підписання в Гадячі; потім — суттєво знівельовані в процесі ратифікації Варшавським сеймом. У підсумку Гадяцька унія стала найвищим політичним досягненням правління І.Виговського і водночас першим кроком до трагічного завершення його кар'єри, а, згодом, і життя.

Примітки:

1. Грушевський М. Виговський і Мазепа // Вивід прав України / М.Грушевський, І.Франко, М.Костомаров та ін. — Львів: МП «Слово», 1991. — 128с.
2. Грушевський М. Ілюстрована історія України. — Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2006. — 736 с.
3. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — К.: Наукова думка, 1998. — Т. 10. — 408 с.
4. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. — К.: Лыбидь, 1990. — 400 с.

Розкриття ключових проблем гетьманування Івана Виговського у працях Дмитра Дорошенка «Нарис Історії України»

Лариса Шаповал

Із плином часу не втрачають свого наукового значення праці видатних дослідників національної минувшини. З поміж них чільне місце належить доробку Дмитра Івановича Дорошенка (1882-1951) — політика, державного діяча часів Центральної Ради та Гетьманату Павла Скоропадського; яскравого репрезентанта державницької школи вітчизняної історіографії [7; с. 139]. Його ім'я в нашій історіографії донедавна було затавровано. Він першим дав науковий огляд історії України як процесу розвитку національної державності, є автором близько однієї тисячі праць з історії України, української історіографії, історії культури, церкви, релігії. Історичні дослідження вченого науковці кваліфікують як праці нового методологічного підходу до висвітлення минулого України, як роботи оригінального наукового синтезу [2; с. 222], [4].

Своєрідним підсумком наукових студій ученого став двотомний «Нарис історії України», який уперше був виданий у Варшаві (1932-1933рр.). За фінансовою допомогою Союзу українців Великобританії названа праця побачила світ удруге в

1966 році у Мюнхені у видавництві «Дніпрова хвиля». Автор короткої передмови до цього видання Олександр Оглоблин так характеризує Дмитра Дорошенка як історика: «Новими очима дивився він на українське минуле, і перед ним чимраз ясніше і яскравіше виступав правдивий образ історичної України... Стара схема української історії наповнювалася новим багатим змістом, перед пером великого історика з'явився нарис історії України від найдавніших часів до національно-визвольної революції 1917 року, втілений у бездоганну наукову форму» [6; с.14]. Українська історіографія вважає цей твір Д. Дорошенка за одне з великих своїх досягнень, значення якого далеко виходить за межі його доби.

У своєму доробку автор прагне розкрити складну, суперечливу й багатогранну постать гетьмана Івана Виговського. Д. Дорошенко у праці «Нарис історії України» порушує ряд важливих проблем, а саме: характер взаємовідносин Івана Виговського з Богданом Хмельницьким, історію обрання гетьмана, первісно-зовнішньополітичну орієнтацію до розриву з Московією, чинники, що зумовили Гадяцький вибір Виговського, оцінку українського політичного компромісу 1658 року, причини втрати гетьманської булави.

«Після смерті Б. Хмельницького (6 серпня 1695 року), — оповідає дослідник, була скликана в Чигирині рада старшин «при зачинених воротах»... На цій раді Юрій Хмельницький заявив, що він ще замолодий до того, щоб нести на собі тягар гетьманської влади, й хоче поки що вчитися в київських школах, а тому зрікається гетьманської влади. Рада погодилася з цими мотивами й визнала, що фактичне виконання гетьманських обов'язків, поки дійде до повних літ Юрій Хмельницький, має бути тимчасово доручене генеральному писареві Іванові Виговському. 26 серпня відбулася вже ширша рада, з участю, між іншим, представників міщанства, і на цій раді Виговський згодився взяти тимчасово на себе гетьманський уряд. Нарешті за пару місяців, 25 жовтня 1657 року відбулася в Корсуні генеральна рада при участі старшини й делегатів рядового козацтва, а також і духовенства, і ця рада підтвердила вибір Виговського на гетьмана... Взнявши булаву, Виговський зовсім і не титулував себе тимчасовим гетьманом, а правив як справжній гетьман — вважає Дмитро Іванович [3; с. 285]. Аналізуючи його попередню біографію, він наголошує, що останній був найближчим співробітником, найдовіренішою особою Богдана Хмельницького. Роль найближчих радників і помічників відіграла низка талановитих представників української шляхти, а серед них найпомітнішою постаттю був Юрій Немирич.

Д. Дорошенко стверджує, що в догадяцький період І. Виговський дотримувався зовнішньополітичних орієнтирів свого попередника: уклав воєнно-політичний договір зі Швецією, поновив мир із Кримським ханством, союз із Трансільванією, уклав перемир'я з поляками, прагнув дотримуватися паритетних взаємин із Московією на базі «Березневих статей» 1654 року. Але «шведсько-український союз не мав практичного значення й проіснував недовго... Поляки зі свого боку робили всі зусилля для того, щоб вернути собі Україну, обіцяючи їй якнайширшу автономію, майже самостійність, аби лиш залишився якийсь державний зв'язок Польщі з Україною» [3; с. 286]. Як наслідок виявилось, що проти Виговського сформувалась сильна опозиція, насамперед було незадоволене Запорозжя на чолі із кошовим Яковом Барабашом і полтавським полковником Мартином Пушкарем, який сам мріяв про булаву. «Про Виговського писалося в Москву, що він «лях» і замишляє запродати Україну полякам. В такому дусі провадилась агітація проти гетьмана й на Україні» [3, с. 287].

Учений розкриває чинники, що породили антигетьманський заколот Мартина Пушкаря та Якова Барабаша, зауважуючи на диригентській ролі Москви в започаткуванні Руїни. Все, що відбувалося на Гетьманщині (зокрема — блокада Запорозжя), було сприятливим для московського уряду, який уважно стежив за темпом процесу класової диференціації населення та загостренням суспільних протиріч.

Д. Дорошенко вказує, що «козацька старшина, поповнена представниками української шляхти, робилася фактично привілейованою верствою, яка вела не тільки військово-політичний провід, але й здобувала щораз більшу перевагу на економічному полі. Вона почала зосереджувати в своїх руках земельні маєтності й закріпляти їх за собою, випрохуючи в царя або в гетьмана грамоти на право безпечного володіння цими маєтками» [3; с. 287]. Вдало підмічено, що «виїмковий стан, в який була поставлена Україна з початку повстання 1648 року, мусив природно зосередити владу в руках військової диктатури в особі гетьмана й підлеглої йому старшини... Нагромаджуючи в себе великі земельні маєтки, старшина мусила накладати руку на селянство, яке примушене було відбувати новим власникам «послушенство», себто віддавати їм частину своєї праці, без якої саме володіння маєтками не мало ціни. Цей процес нового закріпачення селян за часів Хмельницького щойно починався, але деякі його позначки давали вже себе відчувати селянству й викликали його незадоволення. І Запорізька Січ, як резонатор цих настроїв мас, виступаючи проти гетьмана «ляха», який, мовляв, потурав старшині, виступала й проти нових «панів та дуків». Серед самої козачини наростало таким робом роздвоєння, поділ на дві частини: на старшину, за якою стояли заможніші й статечніше козацькі круги, й на козацьку «чернь», з якою заодно були й козаки низові, запорозькі. Постають ніби дві партії: старшинська — аристократична й партія «черні» — демократична. Осередком демократичної опозиції робиться Запорізька Січ. Виокремлюючи промосковську орієнтацію провідників «демократичної» партії Барабаша і Пушкаря вчений підкреслює, що «традиційні монархічні почування українського населення сприяли тому, що колишній пієтет і пошана до польського короля переноситься на московського царя: в ньому маси хочуть бачити заступника й оборонця проти власної пануючої верстви, проти козацької старшини, яка заступала місце колишніх панів. Уряд московський піддержує їх, а вони за те стають опорою московських впливів на Україну» [3; с. 288].

Питання про владу на Україні ставилося на козацькій раді яка була скликана в лютому 1658 року в Переяславі, що одногolosно підтвердила вибір І. Виговського. «Всі козаки були за нього як за того, що голову свою смажив, нас із лядської неволі визволяючи. Хитрово в імені царя мусив потвердити вибір. Але ж Виговський з свого боку мусив зробити московському урядові великі концесії: дав принципову згоду на присил московських воєвод до Переяслава, Ніжина й Чернігова, обіцяв передати Москві південну Білорусь із Старим Биховом і припинити зносини зі Швецією», — наголошує Д. Дорошенко [3; с. 289].

Підкреслюючи двозначність московської політики стосовно Івана Виговського після Переяславської ради 1658 року, він змальовує хід антигетьманського повстання під проводом М. Пушкаря — Я. Барабаша: «Полтава була спалена, багато людей татари похалили в неволю, але Виговський велів їх відбивати. Він настановив у Полтаві нового полковника й нову старшину з людей, собі вірних. Тим часом Лубни й Гадяч добровільно піддалися Гуляницькому, а велика ватага пушкарівців була розбита аж під Глуховом, де вона грабувала заможніше населення... Бунт Пушкаря, як тоді обраховували, коштував життя 50 000 українських людей.» [3; с. 289].

«Саме ця історія з Пушкарем, — зазначає Д. Дорошенко, — мусила переконати Виговського й старшинські круги, які за ним стояли, що від Москви нічого доброго не можна було сподіватися. Їх погляди звернулися тепер на Польщу. Швеція вже не мала охоти воювати й вела переговори про мир і з Польщею, і з Москвою. Від союзу з нею Україна не могла нічого більш сподіватись. Ідея повороту до державного зв'язку з Польщею, — наголошує вчений, — справді мала певний ґрунт на Україні. Козацька старшина й навіть православне українське духовенство добре бачили московську політику й розуміли, що ця політика спрямована на повільне обмеження всіх державних прав України й на обернення її в звичайну провінцію Московського царства. Люди,

виховані в поняттях політичної свободи, вони з страхом придивлялися до суворого московського абсолютизму, до грубих і жорстоких московських звичаїв, до московської нетерпимості й релігійного фанатизму. Перспектива обернутися в царських «холопів» (так називали себе навіть найродовитіші й найзаслуженіші московські бояри), позбавлених усяких політичних прав і залежних виключно від ласки самодержавного царя, не могла приваблювати людей, у котрих перед очима була Польща з її шляхетською свободою, з її високо розвинутим політичним життям... Бачачи, що ослаблена й стомлена війнами Польща готова йти на якнайбільші уступки, українські політичні круги почали схилитися до ідеї федеративного зв'язку з Польщею, в якому Україна задержала б повну внутрішню самостійність» [3, с. 290].

Аналізуючи зовнішньополітичні чинники укладання Гадяцького договору, Д. Дорошенко солідаризується з поглядами авторитетного дослідника політики І. Виговського В. Гарасимчука, який стверджує, що непереможені обставини підштовхували гетьмана до злуки з Польщею [1]. «Ця нова політична комбінація не була провідним ділом Виговського, до якого він нібито йшов, як скоро зробився гетьманом: це був тільки переходовий етап, і його скоріше можна назвати способом, ніж ціллю; він був наслідком тяжких хвилимих обставин... Тепер, хто в Польщі поважно думав рятувати батьківщину, не міг думати про згоду з Україною без ширших політичних уступок у формі широкої автономії. Для справжніх польських патріотів така комбінація здавалась єдиним рятунком » [3; с. 290]. До думки про державний союз із Польщею схилились українські політичні кола (козацька старшина, вище духовенство з митрополитом Діонісієм Балабаном, українська шляхта – волинська, подільська, брацлавська) на чолі з гетьманом І. Виговським. Історик - державник наголошував про де-популяризацію ідеї злуки з Польщею серед українського загалу (міщан, рядових козаків і селян). Подібні настрої активно використовували ті українські політики, що стояли у відкритій опозиції до Виговського, будуючи власні корисливі та честолюбні плани, які вміло відкориговувала Московія [3; с. 291].

У праці «Нарис історії України» автор детально розкриває зміст Гадяцької унії, укладеної 16 вересня 1658 року в місті Гадячі. Підкреслює, що гетьманський варіант передбачав трансформацію Речі Посполитої в федерацію трьох самостійних держав: Польщі, Литви й України. «Перший пункт договору постановив, що Україна в межах воєводств Київського, Чернігівського й Брацлавського стає вільною й незалежною державою під назвою Великого князівства Руського. Всі три народи творять три вільні республіки, об'єднані між собою лиш особою спільного короля, всіма трьома спільно вибраного...» [3; с. 292]. Наступні три розділи мали постанови щодо внутрішнього устрою Великого князівства Руського, релігії та освіти.

Звістка про українсько-польський компроміс стала приводом для початку польсько-московської війни за Україну. Звісно, що московський монарх оголосив І. Виговського зрадником свого народу. Український уряд із свого боку розіслав «Маніфест до всіх європейських дворів», сповіщаючи про мотиви свого розриву з Царством [3; с. 292-293]. Д. Дорошенко скрупульозно аналізує текст документу в зазначеній праці.

Особливу увагу надає дослідник з'ясуванню чинників краху І. Виговського як гетьмана. Пояснює, що «його вороги дуже зручно агітували проти нього, ніби він запродав Україну ляхам і хоче запровадити знову колишні пансько-шляхетські порядки. Народна маса не могла оцінити політичних і культурних користей Гадяцької унії, але сама думка про поворот під верховенство польського короля була для неї страшною й нестерпною» [3; с. 295]. Виговський уповні усвідомлював небезпеку подальшої конфронтації громадянства у поєднанні з московською інтервенцією. У листі до Яна II Казимира з боєм визнавав, що «ціла середина Полтавщини, цвітучі полки Полтавський, Ірклівський, Миргородський, Прилуцький лежали в руїнах, міста й села поросли

кропивою, а людність була винищена, або розбіглася на всі сторони, а кого — так і татари погнали в неволю. У людей утрачався всякий інтерес до громадської справи, всі бажали одного: аби нарешті наступив якийсь спокій якою б то не було ціною. Мало кого спокушали гарні постанови Гадяцького трактату, його права й вольності, коли за них треба було проливати стільки крові» [3; с. 295]. А тому, аби запобігти подальшій Руїні гетьман у вересні 1659 року на «Чорній раді» під Германівною добровільно склав свої клейноди.

В українській історіографії Гадяцький трактат, а у зв'язку з ним і сам гетьман Виговський, отримали неоднозначну оцінку. «Сумно скінчилося, говорить М. Костомаров, гетьманство Виговського, а з ним скінчилося й Велике князівство Руське. Українці показали, що вони не в стані зрозуміти й оцінити цей продукт голів, які стояли вище від рівня цілого народу»; «Гадяцька унія впала через те, що вона пускала панувати на Україні шляхетський лад, ненависний для черні.. народ не знав іще гаразд, до чого воно йде в тій спілці, але йому досить було того, що Україна злучилася з Польщею: яку б форму не мала ця злука, народ не хотів того, бо спомини про минуле були ще занадто свіжі» [3; с. 295]. Д. Дорошенко в «Нарисі Історії України» виокремлює погляди українських істориків, — В. Вовка-Карачевського, М. Стадника, М. Грушевського, О. Левицького, М. Драгоманова, В. Антоновича, В. Гарасимчука, С. Наріжного, які негативно чи позитивно поцінювали Гадяцьку угоду, гетьманство І. Виговського. Зокрема, В. Гарасимчук сприймає Гадяцьку умову як «величезний пам'ятник козаччини», а самого Виговського — за великого патріота українського, з ясною національною свідомістю, перейнятого любов'ю до свого народу, який «ніколи не споганив свого імені коштом свободи свого народу» [1; с. 43]. Дослідник доби Івана Виговського В. Липинський вважав, що Іван Виговський, «незважаючи на зроблені ним політичні помилки, останеться все ж одним із найбільш освічених, найбільш патріотичних державних мужів України» [5; с. 134].

Таким чином, Дмитро Іванович Дорошенко виходячи з державницьких засад розуміння історичного процесу, високо поцінює Івана Виговського як поборника незалежної й соборної України в своїй праці «Нарисі історії України». Водночас пояснює, чому Гадяцький договір як спроба паритетного співжиття трьох народів у реорганізуванні Речі Посполитої, залишився нездійсненим, а гетьман, зважаючи, передусім, на його негативні політичні наслідки, змушений був зректися булави.

Примітки

1. Гарасимчук Василь Виговщина і Гадяцький трактат. — [Б.м.], [Б.р.] — 105 с.
2. Довідник з історії України (А-Я): Посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл./ За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. — 2-е вид. доопр. і доповн. — К.: Генеза, 2001. — 1136 с.
3. Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Передмова І.О.Денисюка. — Львів: Світ, 1991. — 573 с.
4. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. Державницька школа.: Історія. Політологія і право. — К.: Генеза, 1996. — 254 с.
5. Липинський В. Україна на переломі 1657-1659 рр.: Замітки до історії українського державного будівництва в ХУІІ ст. — Відень; [Б.в.]1920. — 304 с.
6. Оглоблин О. Думки про сучасну советську історіографію. — Нью-Йорк: [Б.в.], — 1963. — 87 с.;
7. Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — 568 с.